

O'ZBEK TILI QIPCHOQ LAHJASINI O'RGANISHDA "MUQADDIMAT UL-ADAB" ASARINING O'RNI

Ashirov Odilbek Maxsudovich

QQDU, O'zbek tilshunosligi kafedrasasi o'qituvchisi
ashirovodil100@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.17932747>

Annotatsiya. Maqola Mahmud Zamaxshariyning "Muqaddimat ul-adab" asarining Xorazm vohasi o'zbek tili qipchoq lahjasi tadqiqidagi ahamiyati va o'zbek tili qipchoq lahjasi leksikasining o'rganilishi, ularning o'zaro munosabati va qorishiq holdagi holatini o'rganish uchun noyob manbadir. Asar XII asr Xorazm turkiysining, shuningdek, keyingi asrlarda Oltin O'rda, Mamluk Misri kabi hududlarda rivojlangan turkiy adabiy tillar va lahjalarning (jumladan, qipchoq tilining) leksik, fonetik va grammatik xususiyatlarini tiklash va tadqiq qilishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: "Muqaddimat ul-adab", o'zbek tili, qipchoq lahjasi, Xorazm vohasi o'zbek tili, bo'rak, boraq.

Annotation. The article highlights the significance of Mahmud al-Zamakhshari's *Muqaddimat al-Adab* as a unique source for studying the Kipchak dialect of the Uzbek language in the Khwarezm region. It serves as an essential reference for examining the vocabulary of the Kipchak dialect of Uzbek, its development, mutual influences, and the state of linguistic mixture. The work provides valuable insights into the Khwarezm Turkic of the 12th century and contributes to the reconstruction and analysis of the lexical, phonetic, and grammatical features of later Turkic literary languages and dialects that evolved in regions such as the Golden Horde and Mamluk Egypt, including the Kipchak language.

Keywords: "Muqaddimat ul-adab", Uzbek language, Kipchak dialect, Khorezm oasis Uzbek language, bo'rak, boraq.

Turkiy tillar tarixi, xususan, o'zbek tili qipchoq lahjasini o'rganish nuqtayi nazaridan Mahmud Zamaxshariyning "Muqaddimat ul-adab" asari alohida ahamiyat kasb etadi. Bu asar, birinchi navbatda, arab tilini o'rganuvchilar uchun mo'ljallangan amaliy qo'llanma – lug'at to'plamidir.[1, 133] Mahmud Zamaxshariy arabcha so'z va iboralarni mavzularga bo'lib, ularning ostiga yoki yoniga ko'pincha forscha va turkiycha tarjimalarini (glossalarni) bergan. Ba'zi qo'lyozmalarda hatto mo'g'ulcha tarjimalar ham uchraydi. Aynan mana shu turkiy glossalar biz uchun g'oyat qimmatlidir, chunki ular XII asrda Xorazmda – Zamaxshariyning vatanida – iste'molda bo'lgan turkiy tilning yozma aksidir.

Bu davr Xorazm turkiysi o'ziga xos murakkab til bo'lib, unda mintaqaning geografik joylashuvi va tarixiy taraqqiyoti tufayli ham o'g'uz, ham qipchoq, ba'zi tadqiqotchilarning fikricha, qarluq til unsurlari ham qorishib ketgan edi.[2, 85] Shu sababli, "Muqaddimat ul-adab"dagi turkiy glossalar nafaqat o'g'uz yoki qipchoq, balki ularning o'zaro munosabati va qorishiq holdagi holatini o'rganish uchun noyob manbadir.

Asarning dunyo kutubxonalarida ko'plab qo'lyozma nusxalari saqlanib qolgan. Muhimi shundaki, bu nusxalar turli davrlarda va turli geografik hududlarda (Xorazm, Oltin O'rda, Movarounnahr, Eron, Mamluk Misri, Usmonlilar saltanati) qayta ko'chirilgan. Ko'chirish jarayonida kotiblar ba'zan Zamaxshariyning asl glossalarini o'zlari yashagan davr va hudud tiliga moslashtirganlar, ba'zan esa asl nusxaga sodiq qolganlar yoki boshqa bir nusxadan foydalanganlar. Natijada, turkiy glossalar nusxadan nusxaga farq qilish holatlari kuzatilgan. Aynan mana shu manbashunoslik xilma-xilligi "Muqaddimat ul-adab"dan foydalanib, turli davr va hududlarga oid turkiy lahjalarni (jumladan, qipchoq lahjalarining turli ko'rinishlarini) qiyosiy o'rganish imkonini beradi.

Mahmud Zamaxshariy lug'atni mavzuiy-mantiqiy izchillikda tuzgan bo'lib, u besh qismdan iborat: 1) Ismlar (otlar) qismi. Asosiy leksik qatlamni tashkil etadi. Unda turli mavzularga oid (masalan, koinot, tabiat, inson, hayvonot, o'simliklar, maishiy anjomlar, kasb-hunar va hokazo) 6250 ta arabcha ot va ot turkumiga oid so'zlar jamlangan. 2) Fe'llar qismi. Turli zamon va shakllardagi 6934 ta arabcha fe'l va fe'l birikmalarini o'z ichiga oladi. 3) Harflar (ko'makchi so'zlar) qismi. Predloglar, bog'lovchilar, yuklamalar kabi yordamchi so'z turkumlariga bag'ishlangan. 4) Ismlarning turlanishi (sarf) qismi. Arab tilidagi otlarning son, kelishik kabi grammatik kategoriyalar bo'yicha o'zgarishi qoidalarini tushuntiradi. 5) Fe'llarning tuslanishi (nahv va e'rob) qismi. Arabcha fe'llarda zamon, shaxs-son, nisbat kabi shakllarning yasalishi va gapdagi vazifalariga ko'ra o'zgarishi (e'rob) qoidalariga bag'ishlangan. Bunday tuzilish arab tilini o'rganishni osonlashtirishga qaratilgan puxta pedagogik yondashuvdan dalolat beradi.

Asarning o'zbek tili qipchoq lahjasi leksikasini o'rganishdagi o'rnini *bo'rak* (chuchvara) so'zi misolida ko'rishimiz mumkin. "Muqaddimat ul-adab"da uchraydigan **بورک** *böräk* va uni forsiy *xo'shbira//xushbira* hamda o'zbekcha *chuchvara* so'zlarining etimologiyasi bilan bog'liqligiga e'tibor qarataylik. Mahmud Zamaxshariy *böräk* so'zini qaysi *sambusak* سمبوسك – 'somsa' so'zining asli, *qataif* قطائف kabi so'zlar bilan ifodalangan. *Böräk* so'zining o'zi turkiy tillarda keng tarqalgan. *Bo'rak* (yoki *börek*, *börik*, *bäliš* kabi variantlari) juda qadimgi va keng tarqalgan turkiy so'zdir. U ko'pincha turkiy *bög're*- ('o'ramoq, buklamoq') yoki *büri*- ('yopmoq, o'ramoq') fe'llaridan *-k* yoki *-äk* qo'shimchasi bilan yasalgan deb hisoblanadi,[3, 65] ya'ni, uning asl ma'nosi "o'ralgan", "buklangan" (xamir) degan ma'noni anglatadi. Bu so'z turli turkiy xalqlarda har xil turdagi pishiriqlarni – ko'pincha ichiga qiyma yoki boshqa narsa solib, buklab, yopib, tandir (pech)da pishiriladigan yoki yog'da qovuriladigan taomlarni anglatadi (masalan, turkcha *börek*, tatarcha *bärähge baleshe* 'kartoshkali *bälish*/pirog', qozoqcha *bälish*, *bärik*). U

Bolqon xalqlari tiliga ham *burek* shaklida o'tgan. Turkiy *böräk* so'zining forscha *xo'shbira* (*xoşbirä*) so'zi bilan bog'liqligi masalasi. *Xoşbirä* so'zining o'zi fors tilida kam uchraydi va uning etimologiyasi noaniq. Turkiy va fors tillari o'rtasida bunday bog'liqlik ko'rinmaydi. Shuningdek, *chuchvara* so'zining etimologiyasi ham bahslidir. Eng keng tarqalgan nazariyaga ko'ra, u forscha *dushvara* (*dushwara*) yoki *jushpara* (*jôsh-pâra* – 'qaynatilgan bo'lak') so'zlaridan kelib chiqqan.[4, 388] Boshqa taxminlar ham mavjud. *Bo'rak* so'zi bilan *chuchvara* so'zi bir-biridan kelib chiqmagan, lekin ular o'xshash (ichiga qiyma solingan xamir taomlar) turdagi taomlarni atashi mumkin. Biroq, odatda *bo'rak* kengroq tushuncha bo'lib, pishirish usuli (pishirish, qovurish) bilan farqlansa, *chuchvara* aynan suvda qaynatib pishiriladigan tugilgan xamirni anglatadi.

Umuman olganda, "Muqaddimat ul-adab"ning yaratilishi, tarjimalari, tuzilishi va qo'lyozmalari tarixini bilish uning turkiy (xususan, Xorazmdagi o'g'uz-qipchoq aralash tili) glossalarini to'g'ri talqin qilish va ulardan qipchoq lahjalari tarixini o'rganishda samarali foydalanish uchun zarurdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Eckmann, J. (1964). Das Chwarezmtürkische. In J. Deny et al. (Eds.), *Philologiae Turcicae Fundamenta*, Tomus Primus Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
2. Golden, P. B. (1992). *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
3. Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.
4. P. 360; Eren, H. (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara: Bizim Büro Basımevi.
5. Абаев В. И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Т. 1. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1958.

Internet materiallari

<http://www.arxiv.uz>
<http://www.ziynet.uz>
<http://www.wikipedia.com>